УДК: 159.9
DOI:10.58494/esai.25(10).2025.40

Момунова Алийма Назаралиевна,
преподаватель, ОшГУ
momunova2011@mail.ru
Маматова Дильфуза,
магистрант, ОшГУ

Момунова Алийма Назаралиевна,
преподаватель, ОшГУ
momunova2011@mail.ru
Маматова Дильфуза,
магистрант, ОшГУ

Momunova Aliyma Nazaralievna,
teacher, Osh State University
momunova2011@mail.ru
Mamatov Dilfusa,
master's degree, Osh State University

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК ЖАКТАН БУЗУЛУУСУ БАР БАЛДАРДЫН БИЛИМ АЛУУСУНДАГЫ ИНКЛЮЗИВДИК МАМИЛЕНИН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ

Аннотация. *Макалада инклюзивдик билим берүү мамилелеринин интеллектуалдык жактан бузулуусу бар балдардын жалпы билим берүү мекемелериндеокуусунда колдонулушу, анын озгочолуктору каралды. Илимий изилдоо Ош шаарынын мектептеринде 5-6-7-класстын окуучулары арасында жүргүзүлдү. Изилдоодо анкета, социометриалдык усулдар колдонулду. Интеллектуалдык бузулуусу бар балдардын жалпы билим берүү мекемелерине барып билим алуусу, алардын окуу программаларынын инклюзивдик мамилеге негизделип, вариативдик мүнөздө болуусунун зарылдыгы аныкталды.*

Түйүндүү сөздөр: *инклюзивдик билим берүү, адаптацияланган окуу пландары, интеллектуалдык бузулуусу бар балдар, социалдашуу.*

НЕОБХОДИМОСТЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. *В статье рассматривается применение инклюзивных образовательных подходов в обучении детей с нарушением интеллекта в общеобразовательных учреждениях и их особенности. Исследование проводилось среди учащихся 5-6-7 классов школ города Ош. В исследовании использовались анкеты и социометрические методы. Было определено, что дети с нарушениями интеллекта должны получать образование в общеобразовательных учреждениях, а их учебные программы должны основываться на инклюзивном подходе и быть разнообразными.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, адаптированные учебные программы, дети с нарушениями интеллектуального развития, социализация.*

THE NEED FOR AN INCLUSIVE APPROACH IN EDUCATION AND DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL DISORDERS

Annotation. *The article examines the application of inclusive educational approaches in the education of children with intellectual disabilities in general educational institutions and their features. The study was conducted among students of 5-6-7 grades of schools in the city of Osh. Questionnaires and sociometric methods were used in the study. It was determined that children with*

intellectual disabilities should receive education in general educational institutions, and their curricula should be based on an inclusive approach and be diverse.

Key words: *inclusive education, adapted educational programs, children with disorders of intellectual development, socialization.*

Киришүү

2024-жылдын 19-декабрына карай расмий маалымат боюнча өлкө боюнча майыптыгы бар 217 миң адам болсо, анын ичинен балдардын саны 39 миң [6]. Тубаса майыптыгы бар балдардын төрөлүүсүнүн сандык өрсөткүчү Ош жана Жалал-Абад облустарында басымдуулук кылат [4, 103-б.].

Майыптыгы бар жарандардын арасынан өзгөчө интеллектуалдык жактан бузулуусу бар балдарга карата коомдун мамилеси өзгөчө катаал жана алардын билим алууга болгон муктаждыктары ачык боюнча калууда. Мисалы, Азаттык үн алгысынын 16-декабрь, 2024 маалыматына караганда мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын 2% гана бүгүнкү күндө билим алып, өз келечектерин куруп жаткандыгы айтылды. Ошол эле макалада билим берүү жана илим министринин орун басары Надира Жусупбекова берген маалыматта "Билим берүү системасында атайын билим берүү үчүн 22 бакчада 2524 бала тарбияланууда. Кадимки бакчада майыптыгы бар 700гө жакын бала бар. Атайын билим берүү уюмдарында 2295, коррекциялык класстарда 500дөн ашуун. Ал эми кесиптик лицейлерде 400га жакын бала окуп жатат. Коллеждерде 300гө жакын майыптыгы бар балдар окуп жатат. Ал эми 230 бала жогорку окуу жайларда окууда",- деп айткан. [5,78-б.]

Интеллектуалдык бузулуу – бул акыл-эс ишмердүүлүгүнүн туруктуу же прогрессивдүү төмөндөшү жана органикалык борбордук нерв системасынын функцияларынын бузулууларынан келип чыгат. Был феномен медицина, психология, социология илимдериндеги негизги изилдөө объектилеринин бири болуп саналат.

Акыл-эстин артта калуусунун бир топ классификациялары бар (С. С. Мнухин, Д. Н. Исаев, Г. Е. Сухарев, М. С. Певзнер жана башкалар). Илимий өнүгүүнүн азыркы этабында эн көп колдонулган бирдиктүү классификация МКБ10до келтирилген кемчиликтин терендигине негизделет, мында психикалык жактан артта калуу оордук даражасы боюнча женил (F70), орточо (F71), оор (F77), терең (F77), (F77), башка (F77) болуп бөлүнүү менен "Акыл-эстин артта калуусу" F70 өзүнчө рубрикасын түзөт.

Психикалык жактан артта калган окуучулардын өзгөчө билим берүү муктаждыктарын канааттандыруу үчүн төмөнкүлөрдү ишке ашыруу зарыл:

- Психикалык жактан артта калган балдардын когнитивдик чөйрөсүн өнүктүрүү үчүн негиз болгон предметтик-практикалык иш-чараларды уюштуруу;
- Концентрдик ыкманы колдонуу менен курчап турган реалдуулук жөнүндөгү идеяларды акырындык менен кеңейтүү жана тактоо;
- Жөнөкөй өзүн-өзү тейлөөдөн баштап, иш көндүмдөрүн этап-этабы менен өздөштүрүү.

Бул тартипти жана мамилени сактоо инклюзивдик билим берүүнүн принциптерине жана баалуулуктарына камтылган. Анда, бардык балдарга, анын ичинде акыл-эс бузулуулары бар балдарга бирдей билим берүү мүмкүнчүлүгүн түзүү максатында билим берүүнүн артыкчылыктуу багыты болуп калды. Инклюзивдик билим берүү окууга мүмкүнчүлүк берүү менен гана чектелип калбастан, интеллектуалдык жактан жабыркаган балдарды социалдаштырууда да маанилүү ролду ойнойт.

Социалдашуу-бул балдар жана жаштар коомдо иштөөгө, башка адамдардын өз ара аракеттенүү, адаптациялоо жана түшүнүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө үйрөтүлгөн процесс [3, 80-б]. Акыл-эс бузулуулары бар балдар үчүн социалдашуу кыйыныраак болушу мүмкүн, бирок бул алардын жалпы өнүгүүсү жана келечектеги ийгилиги үчүн өтө маанилүү.

Инклюзивдик билим берүү жана социалдаштыруу балдар үчүн бирдей мүмкүнчүлүк. Инклюзивдик билим берүү акыл-эс бузулуулары бар балдарга майыптыгы жок теңтуштары менен бирге билим алууга бирдей мүмкүнчүлүк берет. Бул алардын башка балдар менен өз

ара аракеттенүү жана коомдук иш-чараларга катышуу сыяктуу социалдык көндүмдөрдү өрчүтүүгө шарт түзөт.

Инклюзивдик билим берүү ошондой эле педагогикалык курамды ар бир баланын уникалдуу муктаждыктарын эске алууга үйрөтөт. Бул жекече окутуу ыкмаларын түзүүгө жана социалдашуу процессинде акыл-эс бузулуулары бар балдарды колдоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй инклюзивдик билим берүүгө катышкан балдардын социалдык мамилелери жана башка балдар менен жакын мамилелери жакшырат. Бул аларга кызматташуу, эмпатия жана ар түрдүүлүктү түшүнүү жөндөмдөрүн өрчүтүүгө жардам берет.

Интеллектуалдык бузулуулары бар балдардын инсандык ар тараптуу калыптанышы адистердин тобунун ишин камтыйт. Психолог ийгиликсиздиктен же жагымсыз тоскоолдуктарга туш болгондон кийин жан дүйнө тынчтыгын камсыз кылат. Логопед максималдуу артикуляциялык сүйлөөнү камсыз кылат. Дефектолог материалды түшүнүүнү жеткиликтүү ыкмалар менен ишке ашырат. Бул процессти айкалыштырууда ата-энененин билим берүү системасында болуусу баланын билим алуу денгээлине, ийгиликтүү социалдашуусуна чоң таасирин тийгизет.

Интеллектуалдык бузулуусу бар балдар билим берүү процессинде төмөнкү кыйынчылыктарга дуушар болушат: Окутуу материалдарын жай кабыл алуу; концентрациянын жана эс тутумдун чектелиши; логикалык ой жүгүртүүнүн жана маселелерди чечүү жөндөмүнүн төмөндүгү; социалдык жана коммуникативдик көндүмдөрдүн начар өнүгүшү.

Психикалык жактан артта калган окуучулардын өзгөчө билим берүү муктаждыктарын канааттандыруу үчүн төмөнкүлөрдү ишке ашыруу зарыл [1, 126-б.]:

- Психикалык жактан артта калган балдардын когнитивдик чөйрөсүн өнүктүрүү үчүн негиз болгон предметтик-практикалык иш-чараларды уюштуруу;
- Концентрдик ыкманы колдонуу менен курчап турган реалдуулук жөнүндөгү идеяларды акырындык менен кенейтүү жана тактоо;
- Жөнөкөй өзүн-өзү тейлөөдөн баштап, иш көндүмдөрүн этап-этабы менен өздөштүрүү.

Акыл-эс бузулуулары бар бала кайсы мектепке чейинки билим берүү мекемесине барбасын, ага түзөтүүчү жана өнүктүрүүчү билим берүүнү ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү педагогикалык шарттар түзүлөт деп болжолдонууда. Бул топтордун штаттык санын туура түзүү, балдар менен коррекциялык-педагогикалык процессти уюштуруу үчүн адистердин тобун түзүү (негизги адистер катары дефектолог, олигофренопедагог, ошондой эле мектепке чейинки билим берүү жаатындагы атайын педагогика тармагында кайра даярдоо курстарынан өткөн тарбиячылар, методист, музыкалык жетекчи, физикалык өнүктүрүү боюнча инструктор). Атайын педагогикалык шарттарга мейкиндик-өнүгүүчү чөйрөнү түзүү, ошондой эле акыл-эс бузулуулары бар балдарга коррекциялык-өнүктүрүү билим берүү жана тарбиялоо боюнча адаптацияланган программаларды ишке ашыруу кирет.

Инклюзивдик билим берүү интеллектуалдык мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга бир катар мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Анын артыкчылыктары:

- Социалдык адаптация – башка балдар менен баарлашуу аркылуу социалдык көндүмдөрүн жакшыртуу;
- Өзүн-өзү баалоонун жогорулашы – инклюзивдик чөйрөдө бала өзүн коомдун мүчөсү катары сезет;
- Билим алуудагы ийгиликтер – өзгөчө билим берүү технологияларын колдонуу аркылуу жакшыраак жыйынтыктарга жетишүү;
- Кесиптик келечекти камсыздоо – эмгек рыногунда өз ордун табууга жардам берүү.

Өнүгүүсүндө кемчиликтери бар окуучуларды окутуу процессинде төмөнкүдөй окутуу методдору бөлүнөт:

- перцептивдүү (вербалдык, угуу, көрүү кабылдоолору; визуалдык жана практикалык).
- логикалык (индуктивдүү жана дедуктивдүү).
- гностикалык (репродуктивдүү, жарым-жартылай изилдөөчү).

Билим берүү ыкмаларына төмөнкүлөр кирет:

- маалыматтык (сүйлөшүүлөр, экскурсиялар, жеке үлгү, консалтинг, ЖМК, адабият, искусство)
- практикалык жана эффективдүү методдор (машыгуу, көнүгүү, оюндар, кол эмгек, көркөм жана көркөм иш-аракеттер, музыка терапиясы)
- шыктандыруучу-баалоочу (сыйлоо, жазалоо, айыптоо).

Коррекциялык топтордо тарбиялык иштерди пландаштырууда билимди калыптандыруунун жай темптерин, чарчоону, когнитивдик пассивдүүлүктү эске алуу зарыл. Оптималдуу метод – бул визуалдык вербалдык методдорду колдонуу менен жай темпте окутуу жана көнүгүү ыкмаларын көрсөтүү. Методдорду тандоо бир катар факторлор менен аныкталат [1,128-б.]:

1. Психикалык өнүгүүсүндөгү четтөөлөрдөн улам окуучулардын билим берүү информациясын кабыл алуу мүмкүнчүлүгү чектелүү. Визуалдык жана практикалык ыкмаларга, оозеки берүү ыкмаларына артыкчылык берилет.

2. өспүрүмдүн сүйлөө бузулушу. Окутуучунун жана өндүрүштүк окутуунун мастеринин сөзүнө атайын талаптар, оозеки ыкмалар, түшүндүрмөлөр.

3. вербалдык-логикалык ой жүгүртүүнүн бузулушу. Индуктивдүү, түшүндүрмө-иллюстративдик, визуалдык, репродуктивдүү жана чалгындоо ыкмасына артыкчылык берилет.

Теориялык жана өндүрүштүк циклдердин ар кандай предмети окутуунун формаларынын жана методдорунун чоң мазмуну жана көп түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Өзгөчө маниге ээ айкындык, б.а. дидактикалык материалдарды колдонуу. Дидактикалык материалдардын үч түрү бар: предметтик, визуалдык жана сөздүк. Предметтик дидактикалык материал эмоционалдык маанайды жогорулатып, визуалдык, тактилдик жана кинестетикалык кабылдоолордун айкалышына шарт түзүп, акыл эмгеги менен практикалык ишмердүүлүктүн байланышын камсыздайт. Визуалдык дидактикалык материал (сүрөттөр, схемалар, чиймелер, процесстик карталар) көңүл бурууну, байкоону, салыштыруу, талдоо, логикалык ырааттуулукту куруу жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет. Сөздүк дидактикалык материал – бул өз алдынчалыкты камсыз кылат жана өнүктүрөт, кепти өнүктүрүүгө, жеке ишти сарамжалдуу пайдалануурга мүмкүндүк берүүчү тапшырмалар, көнүгүүлөр, маселелер, оозеки көрсөтмөлөр болуп саналат [1, 129-б.].

Кепти өздөштүрүүнүн кыйынчылыгы сөздүн маанисин түшүнүү менен гана чектелбестен, аларды кулак менен кабыл алып, так айтууга үйрөнүү зарыл экендигине байланыштуу. Оозеки көрсөтмө куралдарга төмөнкүлөр кирет: доскадагы жазуулар, сөздүктөр, процесстик карталар, схемалар боюнча сүйлөө баяндары.

Окуу китептеринин, маалымдамалардын жана окуу куралдарынын өзүнүн өзгөчөлүгү болууга тийиш. Атайын түзөтүүчү окуу жайлары үчүн окуу куралдарына өзгөчө талаптар коюлат.

Коррекциялоо жана тарбиялоо процессин уюштурууда окуучулардын коммуникативдик активдүүлүгүн жогорулатуучу аудиовизуалдык каражаттар (кинофильмдер, диафильмдер, диафильмдер) колдонулат. Азыркы учурда психикалык процесстерди жана изилденүүчү предметке болгон кызыгууну өнүктүрүү үчүн компьютердик каражаттар көбүрөөк колдонулууда. Тарбиялык иш-чаралар мазмунуна бай болуп, окуучулардан интеллектуалдык күч-аракетти талап кылууга тийиш. Окууга умтулууну пайда кылган ийгиликтин кырдаалын түзүү маанилүү [2, 202-б.].

Эстутумду өнүктүрүүнүн төмөнкү денгээли дайыма активдештирүү жана концентрацияны талап кылат. Окуу материалын түшүндүрүүдө блокнотко жана лекциялык материалга көп жазып алуудан качуу керек. Жаттоо жана эс тутумду бекемдөөнүн ийгиликтүү каражаты - кайталап кайталоо. Студенттер диктант жазып же жазып ала алышпайт. Жазуулардын жай темптери белгиленип, бул өспүрүмдөрдүн агрессиясын пайда кылат.

Эскертүүлөрдү алуу боюнча сунуштар. Дептердин четтери кенен жана эки жагынан болушу керек. Сиз саптардын ортосунда жазуу керек. Теманы түшүндүрүүдөн мурун мугалим

доскага теманы, планды жана көмөкчү конспекттерди жазуусу керек. Жаңы материалды түшүндүрүүдө көрсөтмө куралдарды колдонуп, алсыз окуучуга басым жасап, билим бекемделгенде гана вербалдык ыкмага өтүү керек, анткени Визуалдык методдор оозеки ыкмаларга караганда басымдуулук кылат. Окуучуларга тапшырма берип жатканда мугалим аны логикалык бөлүктөргө бөлүп, негизги суроолорду бөлүп көрсөтүүсү керек. Окуучулардын окуу техникасын начар өздөштүрүүсүнөн жана окугандарынын маанисин начар түшүнгөндүктөн конспекттерди алуу кыйынга турат, андыктан кыйынчылыктарды жоюу үчүн мугалимге текстти же текстти айрым бөлүктөрүн үн чыгарып окуу сунушталат.

Коррекциялык топтордун окуучулары тез чарчашат, ошондуктан физикалык тыныгуу керек, андан кийин иштин түрүн өзгөртүү керек (жазуу, окуу, угуу). Сабактарды даярдоодо жана өткөрүүдө оюн кырдаалдарын жана оюн көнүгүүлөрүн натыйжалуу колдонуңуз. Бул оң натыйжа берет. Студент жакшы баа ала албаган мезгилде, башка ыкмалар менен ийгилик кырдаалын түзүү маанилүү, мисалы: сыйлык системасы

Корутунду

Интеллектуалдык бузулуусу бар балдарга билим берүүдө инклюзивдик мамиле зарыл жана маанилүү. Бул система аларды коомго ийгиликтүү интеграциялоого, билим алуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жана келечекте өз алдынча жашоого даярдоого жардам берет. Инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү – бул ар бир баланын укугун сактоо жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн толук ачуу үчүн жасалган кадам.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Богданова Татьяна Борисовна, Жулева Елена Михайловна Технологии и методы обучения лиц с интеллектуальными нарушениями в системе профессионального образования // Научные исследования в образовании. 2012. №5. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologii-i-metody-obucheniya-lits-s-intellektualnymi-narusheniyami-v-sisteme-professionalnogo-obrazovaniya (дата обращения: 06.03.2025).

2. Өнүгүүсүндө кемчилиги бар балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү жана аларды окутуудагы психолого-педагогикалык проблемалар // Bulletin Jalal-Abad State University. – 2013. – No. 1(27). – P. 125-128. – EDN NMJMLS.

3. Конурбаев, Т. А. Влияние инклюзивного образования на социализацию подростков с ограниченными возможностями здоровья // Известия Кыргызской академии образования. – 2023. – № 1(59). – С. 78-85. – EDN VZJGGO.

4. Конурбаев, Т. А. Роль родителей в обучении детей с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательных школах // Социальная безопасность и защита человека в условиях новой общественной реальности. Социальные и реабилитационные услуги населению в Пермском крае: инновационные практики, проблемы и перспективы реализации: Сборник материалов XII международной научно-практической конференции ученых, преподавателей, специалистов, аспирантов, Пермь, 09 декабря 2020 года / Под общей редакцией З.П. Замараевой, М.И. Григорьевой. – Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2020. – С. 101-107. – EDN XNQSJE.

5. Москоленко Н.В. Подготовка умственно отсталых воспитанников к самостоятельной жизни в условиях интернатного учреждения VIII вида. 2009г \\www.childpsy.ru\ id\19172

6. https://www.azattyk.org/a/33241284.html